

Stephen G. Gross.
*Export Empire: German Soft Power
in Southeastern Europe, 1890–1945.*
Cambridge University Press, 2015, 384.

Појам меке силе први је у друштвене и политичке науке крајем 80-их година 20. века увео Џозеф Нај (Joseph Nye). У чланку под називом „Soft Power“, објављеном 1990. у часопису *Foreign Policy*, Нај истиче: „Доказ да је једна држава сила више не лежи у њеном финансијском и материјалном потенцијалу, већ у способности да мења понашање других држава“. Концепт меке силе дакле стоји у опозицији са традиционалним схватањем које дефинише једну државу као велику силу само ако је способна да се наметне другим државама употребом војне силе, ратним освајањем и новцем. Случај Немачке након 1918. стога је јако захвалан и интересантан за проучавање у овом контексту. Убрзо након завршетка Првог светског рата, генерал Вилхелм Гренер песимистички је закључио: „Спољна политика се састоји од моћи, новца, војске и морнарице. Од свега овога, ми немамо више ништа“. Али ово је било само део проблема и то онај део који је био јасно уочљив и савременицима и историчарима. Проблеми су били много комплекснији и у великој мери су занемаривани у досадашњој историографији. Наиме, и поред увреженог схватања да је спољна трговина, то јест економска експанзија једне извозно оријентисане привредне силе била једини сектор који је остао на располагању Немачкој за поновну изградњу свог статуса у европској политици, основа за спровођење било какве активне спољнотрговинске политике према иностранству је заправо била разорена ратом. Први светски рат није само довео до политичког раскола у односима побеђене Немачке са новонасталим државама источне и југоисточне Европе; рат је потпуно уништио трговачке и културне везе које су брижљиво грађене у деценијама пре 1914, а немачки престиж је претрпео велики ударац. Изградња порушених веза и поверења коришћењем трговинске и културне размене као средства за поновни успон Немачке на позицију доминантне силе на простору централне и југоисточне Европе тема је књиге Стивена Гроса, професора на Универзитету Њујорк и једног од стручњака млађе генерације из области економске историје. Предмет Гросовог истраживања су представници немачке меке силе, који су по природи ствари били незванични и од владе у Берлину углавном независни носиоци немачког

утицаја: представници приватног сектора, великих индустријских концерна, сајмова и трговачких комора и њихови агенти на терену, те академици са немачких универзитета и истраживачких института. Гроса такође занимају методе њиховог деловања, у виду разних програма економске помоћи, културне размене између Немачке и држава региона, истраживачких путовања и екскурзија у оба смера, те стипендија за студије на немачким универзитетима. Управо су примери из немачких економских, културних и друштвених односа са Румунијом и Југославијом пружили аутору највише материјала за анализу процеса превођења немачког културног и економског утицаја у политички капитал. Структура дела је добро осмишљена: хронолошки, подељено је на период пре и после 1933, и тематски, на моделе економске и културне пенетрације у сваком од ова два периода.

Прво поглавље првог дела књиге, насловљено *The legacy of Wilhelmine imperialism and the First World War, 1890–1920*, доноси подсећање на историју предратног немачког империјализма и место које је припадало југоисточној Европи. Приказан је контраст између традиционалног приступа тврдом силом званичне немачке политике и либералног концепта који се крајем 19. века рађа у редовима немачких бирократа, привредника и економиста и заговара ширење немачког утицаја економским средствима, уместо исцрпљујуће борбе са неизвесним исходом за освајање прекоморских територија. Много занимљивији и битнији је други део овог поглавља, који искорачује из мање-више познате теме и прелази на детаљан опис ситуације на терену, у државама региона, што је димензија која се често губи из вида. Аутор нас упознаје са послератним светом потпуно уништених привредних и личних контаката, разорене мреже немачких конзуларних представништава, нестанка разних информативних сервиса и уопште губитком немачког привредног угледа. Последица оваквог стања је била та да су током више од пола деценије немачки привредници у овом региону били препуштени сами себи, без икаквих информација о економским политикама и законима новонасталих држава и без помоћи и заштите од својих дипломатских представништава.

Друго поглавље, *The economics of trade: building commercial networks in Southeastern Europe, 1925–1930*, реконструира напоре за поновно успостављање немачког присуства у региону, пре свега великих приватних фирми попут ИГ Фарбена и Сименса и великих сајмова, чија су умрежена представништва чинила основу нове не-

мачке трговачке мреже у региону. Ова упорна настојања да се обнови привредна сарадња довела су до почетка 30-их и код локалних економских елита до става да постоји јединство привредних интереса између индустријске Немачке и њихових пољопривредних држава, дакле економија које се међусобно допуњују на обострану корист. Тиме су представници приватног капитала надоместили слабости и недостатке немачке дипломатије након 1918. омогућујући немачким трговцима рекламирање на локалном тржишту, доступност правовременим информацијама и правну заштиту пред властима држава-домаћина. И поред нових проблема насталих услед Велике економске кризе 1929, која је изнова уздрмала немачке привредне позиције на југоистоку Европе, упоран рад немачких економских агената у претходном периоду поставио је чврсте темеље који ће средином 30-их дозволити представницима немачке политике да наставе рад на претварању југоисточне Европе у зону немачке економске доминације.

Културни утицај чини саставни део меке моћи једне силе, чиме се бави следеће поглавље, *The culture of trade: cultural diplomacy and area studies in Southeastern Europe, 1925–1930*. Циљ је био од поштовалаца немачке културе створити конзументе немачких производа и посредно симпатизере немачке спољне политике. Немачка се трудила да ово оствари првенствено путем штампе, филма, финансијском подршком ширењу немачког као најзначајнијег страног језика у употреби, оснивањем немачких културних центара, одржавањем културних и уметничких изложби и финансирањем студијских путовања немачких студената по земљама региона, као и у другом смеру, студентским разменама и привлачењем студената из југоисточне Европе на студије у Немачкој. Крајем 20-их, у Саксонији се оснивају два института за проучавање економије, културе и друштва балканских држава: Институт за истраживање привреде средње и југоисточне Европе у Лајпцигу (*Institut für Mittel- und Südosteuropäische Wirtschaftsforschung*) и Средњоевропски институт у Дрездену (*Mitteleuropa Institut*). За разлику од сличних института у Берлину, Бреславу и Минхену, као и дотадашње политике Министарства спољних послова у Берлину, фокус ова два института није био на раду са припадницима немачке мањине у Подунављу, већ на стварању мреже контаката са представницима елита држава југоисточне Европе. Видевши пре свега у студентима авангарду једне државе и будућу генерацију политичара, економиста, пословних

људи и новинара који би могли да утичу на обим, величину и квалитет економских односа својих држава са Немачком, оснивачи ових института су поставили као свој најважнији задатак повећање броја студената из региона на немачким универзитетима.

Након смрти Густава Штреземана и са почетком Велике економске кризе крајем 1929, постепено се у Берлину напушта дотада присутна тежња за широм европском економском сарадњом, а превладава идеја о дефинисању једне географске зоне под искључиво немачком економском доминацијом. Тако економија од средства сарадње постаје средство за стицање моћи и утицаја. Грос поистовећује ову промену у ставу званичника у министарствима спољних послова и економије са променама које су се у овом периоду догодиле у Средњоевропском економском савету (Mittleeuropäische Wirtschaftstag, надаље у тексту MWT), организацији која је средином 20-их основана у Бечу са циљем подстицања међусобне економске сарадње у централној Европи, али која од краја те деценије потпада под доминацију свог немачког огранка. Овим кратким али динамичним раздобљем, које ће пресудно утицати на преусмеравање немачке економске политике ка путевима хегемоније и доминације у централној, источној и југоисточној Европи, бави се поглавље под називом *The politics of trade: Paneuropa, Mitteleuropa and the Great Depression, 1929–1933*.

Други део књиге чини анализа немачке политике меке силе према југоистоку Европе након доласка нациста на власт. Прво поглавље овог дела, *Stabilising the Reichsmark bloc: commercial networks in the Third Reich, 1933–1939*, посредно подсећа читаоца на значај који је Немачка имала за економију овог региона након Велике економске кризе. Грос настоји да представи континуитет у немачкој политици меке силе, чији су главни протагонисти и даље представници незваничних институција, попут MWT, великих компанија, лајпцишког сајма и привредних комора. Аутор успева да посебност своје теме уклопи у шири контекст нове немачке економске и финансијске реалности под нацистима, пре свега Шахтовог Новог плана и Геринговог Четворогодишњег плана.

Како би лакше обезбедили приступ немачке привреде економијама региона, главни представници немачке меке силе су били свесни да је поред адекватних економских предуслова било потребно и придобити локалне носиоце власти за немачки поглед на свет. За то је, међутим, било потребно убедити политичке, економ-

ске, културне и друштвене елите региона да су немачки виши циљеви и вредносни систем легитимни, те да постоји заједнички интерес којим се Немачка као центар и регион као периферија адекватно допуњују. Свесни да је агресивни наступ Хитлерове партије на пољу културне пенетрације (на коме је инсистирао Гебелс) иритирајући за владе држава региона, Министарство спољних послова у Берлину, које је углавном избегло нацификацију у првим годинама након Хитлеровог доласка на власт, представници крупног капитала и разних института успостављених током претходне деценије, праве свеобухватни план за постепено придобијање постојећих и идеолошко обликовање будућих елита, и то стипендирањем студената за школовање на немачким универзитетима. У студентима из региона нису гледали само ефикасно средство за ширење пропаганде, будући да се очекивало да током боравка на студијама постану индоктринирани нацистичким политичким и идеолошким ставовима, у њих су полагане и наде да ће по повратку са студија постати носиоци немачких друштвених схватања и агенти културне и интелектуалне сарадње, чиме ће своје заостале државе постепено уредити по немачком моделу. У овоме су водећи људи бројних универзитета и института у Берлину, Дрездену и Лајпцигу видели цивилизацијску мисију Немачке, чиме се бави поглавље под називом *Economic pioneers or missionaries of the Third Reich: Cultural diplomacy in the Third Reich, 1933–1939*.

Следеће поглавље, *Forging a hinterland: German development aid in the Balkans, 1934–1940*, у потпуности је посвећено МВТ-у, његовим водећим људима и њиховим плановима и пројектима за економски развој Балкана. Грос прави паралелу са британским плановима за развој својих колонија, а све у контексту хомогенизације великих привредних целина – британске светске империје и немачке неформалне империје на југоистоку Европе. Немачки пројекти су се углавном сводили на прилагођавање пољопривредне производње и скромних индустријских капацитета балканских држава немачким потребама, форсирањем гајења индустријског биља и пружањем подршке за развој лаке, углавном текстилне и прехрамбене индустрије. Наравно, ови планови су били део шире и дугорочне развојне стратегије, која је подразумевала опсежну механизацију пољопривреде и продор у сектор рударства балканских држава, који су углавном контролисали немачки конкуренти из западне Европе и САД-а.

Последње поглавље, *The Second World War: informal empire transformed, 1939–1945*, даје опис трансформације немачке економске политике према региону, од дотада доминантне меке силе у класичну тврду силу присиле и експлоатације, а у настојањима да се задовоље драстично нарасле немачке ратне потребе. У том процесу, приватне организације које су у претходној деценији биле најзаслужније за немачки економски продор или губе на значају или, да би опстале, прихватају нацистичку визију новог расног поретка у Европи. Овоме је највише допринео почетак операција против Совјетског Савеза, нарочито неуспех да се заузме Москва, чиме краткорочни циљеви непосредног снабдевања Вермахта постају доминантни у односу на дугорочне планове економског развоја региона. Постојале су разлике у моделима експлоатације, од обичног надгледања рада домаће администрације у Румунији, до владавине гвозденом песницом у распарчаној Југославији. Недостатак политичке администрације која би надгледала немачку војну управу, у комбинацији са другим факторима, попут расних предрасуда аустријског официјерског кадра, допринео је претварању немачке окупације Србије у изузетно бруталну епизоду Другог светског рата, док је грађански рат који је уследио на простору Југославије уништио основу југословенске економије. Аутор закључује да управо услед драстичног прелаза са политике меке на тврду силу након 1941. регион југоисточне Европе није испунио очекивања и да је, са изузетком румунског извоза нафте за потребе немачке армије и присилних депортација радне снаге са Балкана за рад у Трећем рајху, чак постао терет за немачку економију.

Иако је у питању књига иза које стоје очигледно и дуготрајан рад у архивима и одлично познавање и коришћење литературе, постоје неки проблеми у овој анализи на које треба скренути пажњу. Најпре, имајући у виду да је фокус истраживања на периодима вајмарске и нацистичке Немачке, практичније је било поставити 1918. као доњу граничну годину. Затим, Грос није дефинисао који простор конкретно, географски и политички, сматра југоисточном Европом. Део посвећен општој историји лајпцишког сајма (стр. 71–82) је преопширан и препричава ауторов чланак „*Selling Germany in South-eastern Europe: Economic Uncertainty, Commercial Information, and the Leipzig Trade Fair 1920–1940*“ објављен у *Contemporary European History* 2012. године. Касније поново читамо преопширно излагање о овом сајму на странама 206–216, где се аутор делимично чак и по-

навља. И поред непобитне чињенице да је технички део ове међународне изложбе био популаран међу југословенским трговцима и пословним људима и да је допринео обнови привредних веза, тврдња да је процват југословенско-немачке трговинске сарадње у међуратном периоду управо заслуга сајма у Лајпцигу је дискутабилна и недовољно поткрепљена доказима. Стиче се утисак и да Грос претерује у значају који придаје MWT-у у процесу доношења одлука на највишем нивоу. Тачно је да је MWT сматрао како треба подићи животни стандард и куповну моћ балканског земљорадничког становништва, али врх те организације се није слагао са немачким капиталним инвестицијама у привреде региона, попут оне у Зеници 1936, које би водиле изградњи тешке индустрије у тим државама. Тежња MWT-а за преоријентацијом пољопривреда држава региона ка индустријским културама, пре свега соје, у Југославији, за разлику од Румуније и Бугарске, није дала претерано успешне резултате, док је до тренутка избијања рата Југославија успела да изгради значајне капацитете за прераду најважнијих домаћих руда, што је развој који је био у директној супротности са плановима MWT-а, а што Грос губи из вида (269–272). Иако детаљно излаже историјат пробоја немачких фирми и организација попут MWT-а у југословенски рударски сектор, резултати ових напора су били много мањи него што би читалац могао да закључи. Како се прича приближава почетку Другог светског рата, анализа постаје површнија. Пошто су анализирани само немачки извори, читалац не добија никакву информацију о реакцији држава које су објекат немачке политике. И поред несумњиво великог утицаја који је немачка мека сила вршила на државе југоисточне Европе, аутор преувеличава меру у којој су елите тих држава крајем 30-их прихватиле немачку доминацију као природно стање ствари. Такође, и поред несумњиво значајне улоге коју су незванични немачки представници одиграли у проширивању економске сарадње Рајха и држава региона, не сме се губити из вида да су привредни односи увек били зависни најпре од политика и ставова званичних институција, и тих држава и самог Трећег рајха. Најзад, уколико аутор већ инсистира на важности коју придаје организацијама попут MWT-а у другој половини 30-их, морао је читаоцу детаљније представити оквир у коме те организације делују и њихово место у иначе врло хаотичној хијерархији одлучивања у нацистичкој Немачкој. Ово је нарочито битно ако имамо на уму да су главни заговорници деловања меком силом заправо припадници традиционалних, кон-

зервативних елита, којима су припадали и људи попут Нојрата, Шахта, Бломберга и виших званичника министарстава војске, спољних послова и економије, али не и нацисти којима је принцип деловања меком силом био стран.

Ипак, без обзира на изнете замерке, мора се закључити да је ова књига резултат изузетно озбиљног и опсежног истраживачког рада који значајно доприноси бољем разумевању немачке експанзије у овом делу Европе и начина на који је немачка мека сила деловала. Упркос озбиљности теме, стил писања је, у најбољој традицији англо-америчке историографије, једноставан и питак, прилагођен не само академској већ и широј читалачкој публици. Гросова монографија би могла бити веома корисна истраживачима који се баве европском међуратном историјом и местом Краљевине Југославије у њој.

Перица ХАЦИ-ЈОВАНЧИЋ

Др Зоран Лакић.
Духовне вертикале Црне Горе.
Цетиње: Светигора, 2016.

Недавно се појавила једна јединствена књига о историји духовности Црне Горе. Оваквих књига нема нити у историографији Црне Горе, али ни на некадашњем ширем југословенском историјском простору. Јединствена је по томе што се у њој појава духовности посматра као један од значајних историјских процеса дугог трајања, али и као особена историјска појава у дуговековној историји Црне Горе. Књига *Духовне вертикале Црне Горе* се појавила на Цетињу у оквиру посебне едиције „Библиотека Св. Петра Цетињског“, штампане у издању Издавачко-информативне установе Митрополије црногорско-приморске Светигора и са „Благословом Архиепископа цетињског, Митрополита црногорско-приморског, Егзарха свештеног трона пећког Г. Амфилохија“.

Аутор књиге је академик Зоран Лакић, међу историчарима савремене историје на југословенском историјском простору данас један од најистакнутијих и најугледнијих научних ауторитета, који пред агресијом транзиције активно и отворено брани хуманистичке